

Marcin Imach

Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola pod panowaniem tureckim

Nurt SVD 49/1 (137), 140-156

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola pod panowaniem tureckim

Marcin Imach
sonimach@op.pl

Ur. 1975. Absolwent Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (Teologia). Absolwent Śląskiej Wyższej Szkoły Zarządzania w Katowicach (Ekonomia, Zarządzanie). Studia Podyplomowe (Rachunkowość). Doktorant Uniwersytetu Śląskiego (Teologia). Zainteresowania badawcze: Kościoły i religie na Bliskim Wschodzie.

Spotkanie Papieża Franciszka z Patriarchą Ekumenicznym Konstantynopola Bartłomiejem, w listopadzie 2014 roku¹, ożywiło zainteresowanie relacjami pomiędzy Kościołem katolickim a Kościołem prawosławnym. Zdarzenie to wpłynęło równie na wzmożenie działalności ekumenicznej. Zajmując się tym zagadnieniem, trudno pominąć milczeniem szczególną sytuację Patriarchatu Ekumenicznego Konstantynopola w Turcji. Fakt, że siedziba chrześcijańskiego Patriarchatu znajduje się w kraju, który w znaczącej większości jest zamieszkiwany przez muzułmanów, prowokuje do pytań o relacje chrześcijańsko-muzułmańskie i o ich wpływ na sprawność funkcjonowania samego Patriarchatu.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie losów Patriarchatu Ekumenicznego Konstantynopola w okresie panowania tureckiego. Pierwsza część prezentacji zostanie poświęcona historii zdobycia Konstantynopola przez Turków (1453) oraz wpływowi tego wydarzenia na losy Patriarchatu. W drugiej części ukazane zostaną dzieje Patriarchatu pod panowaniem sułtanów tureckich. W trzeciej części artykułu zaprezentowana będzie sytuacja Patriarchatu w pierwszej połowie XX wieku. Zmiana statusu politycznego Turcji oraz państw ościennych

¹ Siódma podróż apostolska papieża Franciszka: Turcja (Ankara, Stambuł), 28-30 listopada 2014 r.

wywarła istotny wpływ na poczynania Patriarchatu. Ostatnia część odłoni losy Patriarchatu Ekumenicznego Konstantynopola w ostatnich dziesięcioleciach.

1. Okres podboju tureckiego

Okres XIII-XV wieku był czasem słabnięcia Cesarstwa Bizantyńskiego, na co niemały wpływ miało wcześniejsze zdobycie Konstantynopola przez krzyżowców w 1204 roku oraz jego odzyskanie w 1261. Traceni politycznego znaczenia przez państwo towarzyszył jednak ciągle silny autorytet Patriarchatu Ekumenicznego.

W tym samym czasie na rubieżach Cesarstwa powstało (1301) państwo osmańskie, którego wódz Osman I zdobywał coraz rozleglejsze terytoria. Państwo to wprowadziło tolerancję religijną, jedynając mu poparcie nawet wśród chrześcijan.

Nowe podboje Turków powodowały jednak, że sytuacja zarówno Cesarstwa, jak i Patriarchatu Ekumenicznego stawała się coraz trudniejsza. Gdy w 1362 roku Turcy zdobyli Adrianopol, Cesarstwo Bizantyjskie zostało zredukowane do miasta-państwa Konstantynopola i kilku mniejszych placówek w granicach państwa osmańskiego. W zasadzie jedynie najazd Mongołów w 1402 roku odsunął na jakiś czas groźbę turecką.

Zażegnane na chwilę zagrożenie powróciło w 1422 roku, kiedy to wojska tureckie przypuściły pierwszy atak na Konstantynopol. Cesarz, widząc narastające zagrożenie, podjął w 1439 roku próbę pozyskania łacińskiego Zachodu. Na apel o pomoc odpowiedzieli jedynie Węgrzy, którzy zorganizowali 25-tys. armię. Jednak w 1444 roku wojska chrześcijańskie zostały rozbite przez Turków pod Warną².

Ratunku próbowano też szukać w unii kościelnej z Rzymem. W 1439 roku podczas Soboru we Florencji, na spotkaniu papieża z cesarzem oraz kilkoma greckimi metropolitami, próbowano wyjaśnić sporne kwestie. Grecy, którzy w trakcie soborowych obrad zebrali się u cesarza Jana, w większości wyrazili zgodę na przyjęcie papieskich *Postulata*.

Jednakże gdy cesarz zapoznał się z projektem dokumentu, z którego wynikało, że to papież będzie posiadał prawo zwoływania soboru powszechnego, a patriarchowie wschodni podlegać będą jego władzy, kategorycznie zaprotestował. Problem polegał na tym, że przez pierwsze tysiąc lat chrześcijaństwa zwoływanie soborów znajdo-

² R. Ayliffe i in., *Stambuł*, tłum. M. Iwińska, Warszawa 1999, s. 22 n.

wało się w gestii cesarza. W tej sytuacji papież ustąpił i przyjęto jedną z formuł zaproponowanych przez Greków. W lipcu opieczętowano dokument zwany *Tomos* lub *Definitio*. Uznano w nim prawo do odwołania się do Stolicy Apostolskiej, jak to było przed schizmą.

Uroczyste zawarcie unii ogłoszono 6 lipca 1439 roku. Cesarz po powrocie do Konstantynopola przekonał się jednak, że wprowadzenie unii w życie nie będzie łatwe. Co bardziej znaczący greccy duchowni woleli pozostać w Italii, twierdząc, że tam lepiej przysłużą się sprawie jedności³. W ten sposób nie chcieli narażać swojego autorytetu dla propagowania unii w Konstantynopolu.

Sytuacja Patriarchatu Konstantynopola jeszcze bardziej się skomplikowała, gdy Moskwa w 1448 roku ogłosiła swoją autokefalię, za powód podając zdradę, jakiej dopuścił się Konstantynopol na Soborze unijnym we Florencji⁴. Następny i zarazem ostatni cesarz Konstantyn XI uważał się za związanego unią. Nie zamierzał jej jednak narzucać swoim poddanym.

Dekret unijny został odczytany w Hagia Sophia dopiero w grudniu 1452 roku. Reakcje Greków były bardzo różne. Faktem jednak jest, że Hagia Sophia była od tego czasu obsługiwana przez łacinników, co spowodowało, że ołtarze zaczęły świecić pustkami, a większość duchowieństwa oraz wiernych czuła się w świątyni obco. Przez cały okres od Soboru we Florencji do zdobycia Konstantynopola przez Turków unia funkcjonowała jedynie pozornie. Rzecz by można, że do prawdziwego zjednoczenia doszło dopiero w noc poprzedzającą zdobycie miasta, gdy wszyscy, zarówno Grecy jak i łacinnicy zebrali się na nabożeństwie w Hagia Sophia⁵, odprawionym przez cesarza Konstantyna i kardynała Izydora w obrządku łacińskim – jak nakazywała unia.

Wśród prawosławnych Greków z Patriarchatu Konstantynopola wielu jednak było przeciwników unii, którzy zachęceni przez niezadowolone duchowieństwo dokonywali przemarszów przez miasto, głośno demonstrując swojej oburzenie. Również wielu mnichów przeciągało ulicami, wznosząc okrzyki przeciw unii i złorzecząc łacinnikom. Pewnego dnia przed zdobyciem miasta przez Turków tłumy wzburzonych prawosławnych zgromadziły się pod klasztorem Pantokrator i wywołały krzykiem mnicha Gennadiosa, znanego teologa, z prośbą o radę w zaistniałej sytuacji. Mnich odpowiedział im, że unia

³ E. Przekop, *Rzym – Konstantynopol. Na drogach podziału i pojednania*, Olsztyn 1987, s. 67-80.

⁴ O. Clement, *Prawda was wyzwoli. Rozmowy z Patriarchą Ekumenicznym Bartłomiejem I*, tłum. J. Dembska, M. Żurowska, Warszawa 2008, s. 36.

⁵ E. Przekop, *Rzym – Konstantynopol. Na drogach...*, dz. cyt., s. 67-80.

to hańba i opisał karę, która spadnie na unitów za odstępstwo od prawosławia. Podburzeni w ten sposób mnisi obrzucili unię anatema. Społeczeństwo Patriarchatu Ekumenicznego podzieliło się na dwa obozy⁶.

Przypomnijmy kilku faktów poprzedzających oblężenie i zdobycie Konstantynopola.

Gdy Mehmed II zwany później Zdobycwą wstąpił w 1451 roku na tron, otrzymał od cesarza Konstantyna gratulacje oraz sam przekazał cesarzowi zapewnienie o pokoju. Zaprzysiął się równocześnie na Allacha i Jego Proroka, że nigdy w życiu nie targnie się na stolicę i inne posiadłości cesarstwa. W dowód tego zobowiązał się wypłacać cesarzowi roczną daninę w wysokości 300 tys. asprów.

Wzajemne stosunki popsuły się jednak bardzo szybko. Gdy sułtan postanowił zbudować twierdzę niedaleko Konstantynopola, cesarz stanowczo zaprotestował. Wysłał posłów do sułtana w celu pokojowego uregulowania spraw, ten jednak ściał posłów i wypowiedział wojnę Bizancjum. Oblężenie miasta stało się już rzeczą pewną. Dlatego też przez cały rok 1452 zwożono do Konstantynopola ogromne ilości zboża. W tym czasie cesarz próbował uzyskać pieniądze oraz żołnierzy z Zachodu, jednak poza Wenecją i Genuą nikt nie przychodził z pomocą.

Po upadku Konstantynopola sytuacja Patriarchatu Ekumenicznego zmieniła się całkowicie. Patriarcha pełnił funkcję *etnarchy* odpowiedzialnego za prawosławny *milet* (czyli wspólnotę religijną), którą przyznał mu sułtan. Słowo *etnarcha* znaczy przywódca *narodu* chrześcijańskiego w znaczeniu muzułmańskim. Równocześnie Patriarcha Ekumeniczny Gennadiusz Scholarios otrzymał od Mehmeda II Zdobycwy dokument nazywany *berat*, który określał przywileje patriarchy i wiernych. W ten właśnie sposób patriarcha został uznany za przywódcę narodu. Odpowiedzialny był przed władzą państwa za wszystko, co dotyczyło *miletu*.

Co prawda początkowo patriarcha otrzymywał dary od sułtana, następnie jednak sam musiał wносить pewne sumy pieniędzy jako darowiznę. Z czasem patriarcha obejmujący tron konstantynopolitański został zobligowany do płacenia określonej sumy pieniędzy, a potem co roku haraczu. Podatki te zostały jednak wprowadzone niejako na życzenie patriarchów, którzy w XV wieku płacili je, aby objąć tron lub usunąć innego patriarchę. Było to jedną z przyczyn częstych zmian na patriarszym tronie. W nowej sytuacji patriarcha wraz ze swym synodem nadal zachował władzę, był jednak uzależniony od sułtana, który

⁶ F. Babinger, *Z dziejów Imperiów Osmanów. Sułtan Mehmed Zdobycwa i jego czasy*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa 1977, s. 70-104.

mógł usunąć każdego biskupa i patriarchę, gdy ten popadł w niełaskę. Nic dziwnego, że w ciągu 500 lat niewoli tureckiej ze 159 patriarchów tylko 20 zmarło śmiercią naturalną, zaś aż 105 samowolnie usunięto.

W 1601 roku patriarcha przeniósł swą siedzibę do dzielnicy Farnar. Dzielnica ta stała się centrum bogaczy, głównie chrześcijan, którzy dzięki swojej majątności byli w stanie kupować u Turków wszystkie dostępne chrześcijanom stanowiska kościelne i świeckie⁷.

W tej nowej sytuacji łączność z Rzymem została przerwana. Uważano wręcz, że każdy przyjazny gest w stronę Zachodu mógłby pogorszyć relacje z nowym władcą. 45 lat po Soborze we Florencji odrzucono oficjalnie podpisaną tam unię. Równocześnie istniały wrogie nastroje wobec papieżstwa, spotęgowane tym, iż pamiętano, że gdy Konstantynopol potrzebował pomocy – nie została mu ona udzielona.

Dopiero gdy w 1535 roku Francja objęła protektorat nad katolikami w państwie Otomańskim, relacje pomiędzy papieżem a patriarchą zostały wznowione. Polepszeniu sytuacji miało służyć również i to, że w 1583 roku do Konstantynopola przybyli jezuita, którzy starali się przybliżyć prawosławnych do Rzymu⁸. Równocześnie Kościół rosyjski został przyjęty do grona pierwszych pięciu patriarchatów przez patriarchę Jeremiasza II w 1589 roku.

Być może pewien żal z powodu zniszczenia miasta sprawił, że nawet członkowie dynastii Osmanów lubili nazywać miasto Konstantynopolem⁹. Wydaje się wręcz, że właśnie dzięki temu oraz istnieniu Patriarchatu Ekumenicznego dawny Konstantynopol nadal obecny był w świadomości mieszkańców. Może i również z tego powodu Osmanowie nie sprzeciwiali się różnym próbom zbliżenia pomiędzy Patriarchatem Konstantynopola a Stolicą Apostolską.

W przedstawionym okresie (XV i XVI wiek) Patriarchat Ekumeniczny znalazł się pod protektoratem Imperium Osmańskiego. Pomimo iż wcześniejszy niejako opiekun Patriarchatu, jakim było Cesarstwo, przestał istnieć, Patriarchat nie tylko nie uległ osłabieniu, ale wręcz urósł w siłę poprzez nabycie dodatkowych pozareligijnych uprawnień.

⁷ M. Bendza, A. Szymaniuk, *Starożytne patriarchaty prawowane*, Białystok 2005, s. 35-41.

⁸ E. Przekop, *Rzym – Konstantynopol. Na drogach...*, dz. cyt., s. 67-80.

⁹ O. Pamuk, *Stambuł. Wspomnienia i miasto*, Kraków 2008, s. 221-227.

2. Patriarchat Ekumeniczny w okresie sultanatu tureckiego

Po początkowych w miarę dobrych relacjach pomiędzy sultanami a Patriarchatem sytuacja zaczęła się stopniowo zmieniać. Od początku XVII wieku wzrastał wręcz nacisk Turcji na Patriarchat. Równocześnie możliwość kupienia najwyższego urzędu w kościele bizantyjskim prowadziła do częstych detronizacji i powrotów usuwanych patriarchów. Pewien wpływ na Patriarchat w tym czasie zaczął wywierać kalwinizm. Został on jednak potępiony przez patriarchę Parteniusza I (1639-1644)¹⁰.

W późniejszym czasie na Konstantynopol oddziaływał również anglikanizm. W 1716 roku wszczęto nawet dyskusje doktrynalne pomiędzy Konstantynopolem a Kościołem anglikańskim. Patriarcha Jeremiasz III (1716-1726) nie zgodził się jednak na wszystkie punkty przedstawione mu w trakcie rozmów, które mogłyby doprowadzić do unii. Był to okres pewnej zewnętrznej prężności Konstantynopola. W XVII wieku Patriarchat Ekumeniczny narzucił podległym mu Słowianom oraz Rumunom język grecki w liturgii. W 1766 i 1767 roku autonomiczne metropolie Bułgarii i Serbii zostały wcielone do Patriarchatu Ekumenicznego. Dla wzmocnienia Patriarchatu patriarcha Samuel Khanzeris (1763-1768, 1773-1774) powołał przyboczną radę Patriarchy – geruzję, na wzór kolegium kardynalskiego. Z czasem jednak jej intrygi zaczęły osłabiać Patriarchat.

Znacznym problemem w obrębie Patriarchatu był wówczas zakaz przechodzenia z islamu na chrześcijaństwo, zakaz budowy nowych kościołów oraz liczne nawrócenia na islam. Co prawda w 1627 roku patriarcha Cyryl Lukaris założył drukarnię, jednak upadek życia religijnego oraz umysłowego członków Patriarchatu był znaczny. Przez prawie cały XVIII wiek teologowie z Konstantynopola zajmowali się ważnością chrztu łacińskiego i ormiańskiego. W 1755 roku patriarcha Cyryl (1748-1751, 1752-1757) uznał łaciński i ormiański chrzest za nieważny. Wśród mnichów coraz częściej pojawiały się przypadki analfabetyzmu. Aby temu zaradzić, patriarcha Cyryl V próbował założyć akademię duchowną na Górze Athos, niestety bezskutecznie. W rezultacie na początku XIX wieku większość mnichów na Górze Athos była analfabetami¹¹.

O tym, że pod panowaniem tureckim Patriarchat starał się prężnie działać może również świadczyć ilość odbytych tam soborów. W 1454 i 1484 odbył się sobór poświęcony odrzuceniu Unii Florenc-

¹⁰ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 6, Lublin 1985, s. 133-135.

¹¹ Tamże.

kiej¹². W 1590 roku miał miejsce sobór, na którym ustanowiono Patriarchat rosyjski. Z kolei w 1638 roku próbowano uściślić pozycję prawosławną w związku z reformacją i kontreformacją. Sobór z 1663 roku dotyczył niepokojów w Kościele rosyjskim. Następny – z 1735 roku – miał za zadanie stawić opór ofensywie unickiej i obowiązkowi ponownego chrztu prawosławnych. Wreszcie sobory z 1848 i 1878 roku dotyczyły trudnych problemów eklezjologicznych¹³.

Sobory zwoływane do Konstantynopola ukazywały również pozycję patriarchatu Ekumenicznego, która była zdecydowanie dominująca w całym prawosławiu. Jednak już na przełomie XVIII i XIX wieku niektórzy zaczęli pozycję tę podważać. Co prawda do czasów powstania greckiego w 1821 roku klasztory Konstantynopola były wciąż ośrodkami nauki, które powinny wspierać Patriarchat, ale jeszcze w 1791 roku dwaj mnisi greccy wydali w Wiedniu książkę w której oskarżali Patriarchat Ekumeniczny o sprzedajność i służalczość wobec Turków, niższemu duchowieństwu zaś zarzucali ciemnotę i nieuctwo. Podobne oskarżenia znalazły się w książce z 1806 roku. W odpowiedzi patriarcha Grzegorz V wydał w Konstantynopolu *Ojcowskie napomnienia*, rozpoczynające się dziękczynieniem do Boga za stworzenie Imperium Otomańskiego, które uchroniło prawosławie od herezji. Słowa te nie zostały to jednak dobrze przyjęte przez Greków. W rezultacie patriarcha ten został w 1808 roku złożony z urzędu.

Pomimo iż Patriarchat Ekumeniczny był posądzany o sprzyjanie Imperium Osmańskiemu podczas powstania greckiego w 1821 roku, Turcy w ramach represji powiesili w Konstantynopolu patriarchę, 2 metropolitów, 10 biskupów, uczestników Świętego Synodu, wymordowano też ważniejszych fanariotów. Jak twierdzą niektórzy historycy, po krwawych wypadkach z 1821 roku, Patriarchat już się nie podźwignął¹⁴.

Należy zauważyć, że poparcie dla powstania greckiego wykażała głównie Rosja, co znacznie wzmacniało pozycję Greków. Dlatego w wyniku układu z Edirne z 1829 roku Turcja musiała uznać niepodległość Grecji¹⁵. Konstantynopol pozostawał jednak poza jej granicami. W tym okresie wpływ na Patriarchat wywierał już nie tylko sułtan turecki. Gdy w 1837 roku patriarcha na synodzie w Konstantynopolu przestrzegł wiernych przed misjami protestanckimi i małżeństwami mieszanymi, w następstwie tego, po interwencji Anglii, został odsunię-

¹² O. Clement, *Prawda was wyzwoli...*, dz. cyt., s. 37.

¹³ Tamże.

¹⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7, Lublin 1991, s. 162-164.

¹⁵ E. Zurcher, *Turcja. Od sułtanatu do współczesności*, Kraków 2013, s. 35.

ty od rządów kościelnych. Problemy w Patriarchacie Konstantynopola mogły być przyczyną tego, że apel Piusa IX z 1848 roku do prawosławnych o powrót do jedności napotkał ogromny sprzeciw na synodzie w Konstantynopolu. Patriarcha Antym IV wysłał do papieża niezwykle ostry w tonie list. Kolejną szansą do zjednoczenia był Sobór Watykański II, papież wysłał wówczas zaproszenie dla hierarchii prawosławnej. Patriarcha Konstantynopola odrzucił jednak zaproszenie, twierdząc, że najpierw było opublikowane w prasie oraz że jest ono wyłącznie oznaką słabnięcia autorytetu Rzymu, który teraz poszukuje wsparcia¹⁶.

M. Bendza i A. Szymaniuk stwierdzają, że zmiany na lepsze dla chrześcijan z Konstantynopola miały nadejść dopiero w 1839 roku, kiedy to swobody obywatelskie zostały rozciągnięte na wszystkich poddanych sułtana. Następną zmianą, jeszcze bardziej liberalną, nastąpiła w 1856 roku¹⁷. Nadaniu równouprawnienia religijnego towarzyszyło ogłoszenie islamu religią państwową, a języka tureckiego – językiem państwowym. Władze tureckie w tym czasie odebrały patriarchom wszelkie pozareligijne uprawnienia w stosunku do chrześcijan.

Ostatni sobór pentarchii z 1872 roku w Konstantynopolu popępił nacjonalizm kościelny. Jego przykładem była postawa Kościoła Bułgarii, który ogłosił swoją autokefalię bez zgody Konstantynopola. Równocześnie domagał się ustanowienia w samym Konstantynopolu biskupstwa dla mniejszości bułgarskiej, zależnego tylko od Patriarchatu Bułgarii¹⁸. W tej sytuacji Patriarchat Ekumeniczny uznał koniec pentarchii¹⁹.

Ze znaczących patriarchów tego okresu należy wymienić Joachima III (1878-1884, 1901-1912). Nawiązał on przyjazne rozmowy na temat unii z papieżem Leonem XIII oraz podjął rozmowy z kościołem anglikańskim²⁰. Na uwagę zasługuje stwierdzenie Leona XIII, że unia pomiędzy Kościołami musi być zawarta tylko w wierze, a nie w obrządku²¹.

Trzeba też zaznaczyć, że o ile w pierwszej połowie XI wieku do Patriarchatu Ekumenicznego należały 73 metropolie, 43 arcybiskupstwa i około 620 diecezji, a granice Patriarchatu pokrywały się z granicami Cesarstwa Bizantyjskiego, to w 1855 roku Patriarchat obejmował tylko 64 metropolie, 2 autonomiczne arcybiskupstwa oraz

¹⁶ E. Przekop, *Rzym – Konstantynopol. Na drogach...*, dz. cyt., s. 95-98.

¹⁷ M. Bendza, A. Szymaniuk, *Starożytne patriarchaty...*, dz. cyt., s. 35-41.

¹⁸ O. Clement, *Prawda was wyzwoli...*, dz. cyt., s. 38.

¹⁹ Tamże.

²⁰ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7, dz. cyt., s. 428 n.

²¹ E. Przekop, *Rzym – Konstantynopol. Na drogach...*, dz. cyt., s. 99.

29 biskupstw²². Zmiana ta spowodowana była osłabieniem w XIX wieku potęgi politycznej Turcji, będącej rzecznikiem Ekumenicznego Patriarchatu. Upadek świetności Patriarchatu łączył się także ściśle z ruchami narodowymi na Bałkanach oraz w Grecji, zmierzającymi do zrzucenia tureckiego panowania. Z kolei bliskie powiązanie Patriarchatu z władzami tureckimi często komplikowało tę sytuację²³.

W 1901 roku pod jurysdykcją Patriarchatu było 78 metropolii, jednak już tylko 16 biskupstw. Liczba wiernych sięgała wówczas 3 milionów, a Patriarchatowi podlegały w tym czasie również klasztory na górze Athos²⁴.

W przedstawionym okresie Patriarchat Ekumeniczny ulegał niezwykle znaczącym zmianom, ale pomimo widocznego osłabienia nie zdecydował się na wyraźniejsze zbliżenie z Rzymem.

3. Patriarchat Ekumeniczny w pierwszej połowie XX wieku

W zmieniającej się sytuacji początku XX wieku Konstantynopol próbował konsolidować Kościoły prawosławne, które coraz bardziej się od niego uniezależniały. Taką próbę podjął w 1902 roku patriarcha ekumeniczny Joachim III, proponując Kościołom prawosławnym, by konsultowały się co dwa lata. Jego prośba nie spotkała się jednak z przychylnym przyjęciem²⁵.

Trzeba też zaznaczyć, iż pomimo upływu setek lat od zdobycia Konstantynopola przez Turków, islam wyznawała tam tylko połowa ludności miasta, resztę stanowili jeszcze potomkowie dawnych Bizantyńczyków²⁶. Bez wątplenia taka sytuacja mogła świadczyć o pewnej potencji Patriarchatu. Niestety tereny podległe do niedawna Patriarchatowi Ekumenicznemu wciąż były niespokojne. W 1912 roku państwa bałkańskie oraz Grecja wypowiedziały wojnę Turcji. Wówczas to linia frontu zatrzymała się tuż przed samym Konstantynopolem-Stambułem. W wyniku porozumienia Stambuł miał jednak pozostać w rękach tureckich²⁷.

W 1913 roku wybuchła druga wojna na Bałkanach. Zawarty w Konstantynopolu pokój nie zmienił faktu, że ogromne rzesze muzułmanów przybyły do tego miasta, naruszając proporcje wyznaniowe.

²² B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7, dz. cyt., s. 428 n.

²³ Tamże, s. 162-164.

²⁴ Tamże, s. 428 n.

²⁵ O. Clement, *Prawda was wyzwoli...*, dz. cyt., s. 39.

²⁶ O. Pamuk, *Stambuł. Wspomnienia...*, dz. cyt., s. 221-227.

²⁷ E. Zurcher, *Turcja. Od sułtanatu...*, dz. cyt., s. 106 n.

Komplikowało to sytuację Patriarchatu Ekumenicznego. W 1914 roku w Konstantynopolu żyło około 400 tys. Greków. Podpisany w 1923 roku w Lozannie traktat pokojowy zobowiązał do wymiany ludności greckiej i tureckiej z wyłączeniem Greków z samego Konstantynopola. Państwo tureckie żądało wówczas likwidacji Patriarchatu Ekumenicznego w Konstantynopolu. Twierdzili, że traci on wszystkie przywileje nadane przez sułtanów jako mniejszości. Ostatecznie zaakceptowano propozycję premiera Grecji, aby ograniczyć działalność Patriarchatu do ram czysto religijnych. Turcy równocześnie dokładali wszelkich starań, by Kościół prawosławny w Turcji doprowadzić do upadku²⁸. Przyczynić się do tego mogła również masowa eksterminacja ormiańskich chrześcijan. Trzeba zauważyć, że podczas rzezi Ormian w latach 1915-1916 władze tureckie nie ukrywały, że jedynym ratunkiem przed deportacją, która często oznaczała śmierć, jest porzucenie przez nich chrześcijaństwa i przejście na islam. Praktyka taka była również stosowana w Turcji podczas masowych pogromów z lat 1895-1896 i z 1909 roku.

Fakt, iż w 1919 roku rząd turecki przeniósł się do Ankary, a Stambuł dostał się w ręce brytyjskie nie miał jednak większego znaczenia dla Patriarchatu²⁹. Po I wojnie światowej losy Stambułu przez pewien czas nie były jasne. Pozostał on jednak ostatecznie w rękach tureckich. Natomiast napięta sytuacja doprowadziła do wybuchu wojny grecko-tureckiej w latach 1920-1922³⁰.

Okazało się, że po zawarciu układu berlińskiego Patriarchat Ekumeniczny uszczuplił się jeszcze bardziej. Wówczas to bowiem przekazano serbskiemu Kościołowi kilka dużych miast. W 1919 roku przedstawicielstwo serbskie zażądało od Patriarchatu Ekumenicznego przyzwolenia na przyłączenie nowych diecezji do Kościoła serbskiego oraz rozpoczęcie procesu wznowienia Patriarchatu serbskiego z ogłoszeniem głowy Kościoła patriarchą. W tej sytuacji patriarcha Melecjusz IV w specjalnym liście poinformował zwierzchnika Kościoła serbskiego o decyzji świętego synodu Patriarchatu konstantynopolitańskiego akceptującej tytuł patriarchy. Kolejne uszczuplenie jurysdykcji Patriarchatu nastąpiło w Albanii. Pewnym ciosem dla Patriarchatu Ekumenicznego w samej Turcji, gdzie znajdowała się katedra Patriarchatu, była porażka wojsk greckich w Azji Mniejszej oraz tzw. katastrofa małoazjatycka (1922)³¹.

²⁸ D. Gonis, *Sytuacja patriarchatu Konstantynopola w latach 1918-1924*, [w:] A. Miranowicz, U. Pawluczuk i in. (red.), *Autokefalie Kościoła Prawosławnego w Polsce*, Białystok 2006, s. 115-121.

²⁹ E. Zurcher, *Turcja. Od sułtanatu...*, dz. cyt., s. 151.

³⁰ Tamże, s. 148 n.

³¹ D. Gonis, *Sytuacja Patriarchatu...*, art. cyt., s. 115-121.

W takiej właśnie sytuacji politycznej musiał działać Ekumeniczny Patriarchat Konstantynopola. W związku z tym, dokonując pewnej konsolidacji, 1 marca 1922 roku synodalnym i patriarchalnym aktem wszelkie wspólnoty greckiej diaspory zostały podporządkowane Patriarchatowi Ekumenicznemu. W ten sposób stracił swą moc *tomos* z 1918 roku, który wcielał je do Kościoła w Grecji. Równocześnie, wykorzystując umocnienie się komunizmu w Europie Wschodniej, Patriarchat Ekumeniczny podporządkował swojej jurysdykcji lokalne Kościoły w Czechosłowacji, Finlandii, Estonii. Wszystkim tym Kościołom udzielił prawa do autonomii *tomosem* synodalnym wydanym w 1923 roku. Autokefalia Kościoła w Polsce przyznana została w 1924 roku.

Nieco wcześniej, bo w styczniu 1920 roku Patriarchat Ekumeniczny wystosował encyklikę synodalną do wszystkich Kościołów Chrystusowych, w której wezwał do zbliżenia i stworzenia wspólnoty Kościołów. Aby stało się to możliwe, twierdził Patriarchat, konieczne jest odrzucenie wszelkiej nieufności i usunięcie niezadowolenia wśród poszczególnych Kościołów lokalnych. Ważne było również ożywienie i umocnienie miłości pomiędzy Kościołami. To właśnie w 1920 roku Patriarchat po raz pierwszy uczestniczył w ruchu ekumenicznym. Wysłał swoich przedstawicieli na VI Konferencję Kościoła anglikańskiego w Lambeth, na której zostały przeprowadzone dwustronne rozmowy teologiczne. Na wniosek odpowiedniej komisji synodalnej patriarcha uznał w 1922 roku anglikańskie święcenia kapłańskie. W 1923 roku zwołał w Konstantynopolu Panprawosławną Konferencję, na której dyskutowano nad współczesnymi problemami, takimi jak poprawienie kalendarza juliańskiego, małżeństwo prezbiterów i diakonów po przyjęciu święceń kapłańskich, powtórny związek małżeński owdowiałych kapłanów i diakonów. Omówiono również uroczystości upamiętniające 1600 rocznicę I Soboru Powszechnego³². Również w 1923 roku zniesiono tzw. synod mieszany. Od tego czasu nie można już mówić o udziale świeckich w administrowaniu Patriarchatem³³. W tym samym roku traktat lozański określił status Patriarchatu Ekumenicznego i dał mu gwarancję jako instytucji religijnej z siedzibą w Konstantynopolu, instytucji zajmującej się tylko czysto religijnymi sprawami mniejszości narodowej i religii grecko-prawosławnej³⁴.

Trzeba przypomnieć również, że Kościół konstantynopolitański w połowie XX wieku liczył jeszcze około 310 tys. wiernych. Zmniej-

³² Tamże.

³³ R. Roberson, *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*, tłum. K. Bielawski, D. Mionskowska, Bydgoszcz 1998, s. 56-60.

³⁴ O. Clement, *Prawda was wyzwoli...*, dz. cyt., s. 39.

szająca się liczba wiernych w następnych latach nie zmieniła jednak tego, że w liturgii nadal używa się starożytnego języka greckiego.

W przedstawionym okresie sytuacja Patriarchatu Ekumenicznego uległa wyraźnej zmianie. Znaczne ograniczenie jego jurysdykcji nie wpłynęło jednak na jego żywotność. Patriarchat podejmował działania o charakterze zarówno ekumenicznym, jak i konsolidującym prawosławie.

4. Patriarchat w ostatnich dziesięcioleciach

Okres ostatnich dziesięcioleci można by uznać za niewnoszący nic nowego w zakres działania Patriarchatu Ekumenicznego. Turcja, na której terenie miał swoją siedzibę, nadal pozostawała republiką, a sytuacja polityczna wydawała się na tyle stabilna, że nie powinna wpływać na Patriarchat.

Procedura wyboru patriarchy jest obecnie zbliżona do tej znanej z czasów pewnej podległości cesarzowi, a potem sułtanowi. Metropolici z Turcji przedstawiają rządowi w Ankarze trzech kandydatów, spośród których sami wybierają jednego na patriarchę. Jak podaje O. Clement, z dawnych przepisów pozostało obecnie tylko prawo rządu do skreślenia z listy kandydatów kogo zechce. Pamiętać jednak trzeba, iż bezpośredni zakres działania Patriarchatu jest dzisiaj znacznie ograniczony. Wynika to w dużej mierze z faktu, iż Patriarchatowi podlegają obecnie jedynie małe wspólnoty w Turcji, na Górze Atos, na Dodekanezie, na Krecie (na wpół niezależna). Pozostaje on także zwierzchnikiem diaspory greckiej na całym świecie oraz frakcji diaspory rosyjskiej i ukraińskiej. Regiony Tracji i Macedonii są również zależne od Konstantynopola³⁵.

Jednakże patriarcha nie ma osobiście prawie żadnej władzy. Nie może bowiem wydać jakiegokolwiek decyzji w sprawie Patriarchatu bez przedstawienia jej synodowi, który składa się z 12 metropolitów. Bez ich upoważnienia nie może również nawiązać stosunków z innymi Kościołami czy rządami. O znacznym skurczeniu się Patriarchatu świadczy fakt, iż parafii podległych mu było w połowie XX wieku w Turcji 60, a kapłanów – 180, z których jedna trzecia pracowała w szkołach i biurach Fanaru. Kurczeniu się terytorium towarzyszył spadek poziomu duszpasterstwa. Jak podaje ks. R. Dąbrowski, głoszenie kazań w połowie XX wieku było zaniedbywane zarówno w wiejskich, jak i miejskich parafiach. Istniało wtedy tylko jedno seminarium

³⁵ Tamże, s. 40.

duchowne na wyspie Halki. Natomiast klasztorów, w ścisłym tego słowa znaczeniu nie było w Turcji wcale. Jedynie na Górze Atos było dwadzieścia klasztorów, które podlegały Patriarsze Ekumenicznemu³⁶.

Wszystkie te niekorzystne tendencje nie zniechęcały jednak Patriarchatu do prowadzenia działalności ekumenicznej. Już w 1959 roku Patriarcha Konstantynopola podjął pierwsze kroki, aby przekonać hierarchów prawosławnych do większego zjednoczenia się i podjęcia współpracy ekumenicznej z Kościołem katolickim. Wkrótce potem, w latach 1961, 1963 i 1964 odbyły się konferencje panprawosławne na wyspie Rodos³⁷.

Przyjmuje się, że patriarcha Atenagoras I działał wiele na rzecz zjednoczenia prawosławia³⁸. Niestety sytuację Patriarchatu komplikowała większość turecka w Stambule. Turcy zaczęli tam świętować dzień podboju tego miasta, co oddawało ówczesne nastroje społeczne. Co prawda w 1953 roku prezydent i premier Turcji wycofali się z uroczystości z okazji zdobycia miasta, by nie urazić Greków oraz Europejczyków, okazało się to jednak zwykłym gestem propagandowym. Już w 1955 roku podburzona przez rząd ludność zaczęła demolować i grabić majątek greckich chrześcijan. Niszczono kościoły i zabijano duchownych. Ówczesni świadkowie tych wydarzeń twierdzili, że przypominało to sceny upadku Konstantynopola z 1453 roku. Po wycofaniu się Anglików z Cypru w 1955 roku, bandy tureckie poczęły grasować szczególnie w zamieszkałej przez Greków dzielnicy Fanar. Grabiły one i gwałciły kobiety z cichym przyzwoleniem rządu. Każdy niemuzułmanin mógł się spodziewać linczu. Wszystko, czego nie dało się ukraść, zostało zdewastowane. Losy Patriarchatu Ekumenicznego w tym mieście stawały się coraz bardziej niepewne³⁹.

Z drugiej jednak strony patriarchowie wciąż wykazywali ogromne ożywienie w działalności ekumeniczno-teologicznej. 29 maja 1980 roku został na wyspie Patmos zainaugurowany oficjalny dialog teologiczny katolicko-prawosławny. Podłoże dla niego przygotowano jednak znacznie wcześniej, bo w dniach 5 i 6 stycznia 1964 roku, kiedy to Paweł VI oraz patriarcha Atenagoras I spotkali się w Jerozolimie. Rok później nastąpiło obustronne zdjęcie ekskomunik z 1054 roku⁴⁰.

³⁶ R. Dąbrowski, *Osobliwości w Kościołach Wschodnich*, Lublin 1960, s. 17 n.

³⁷ J. Bujak, *Jedność na nowo odkrywana. Dialog katolicko-prawosławny w latach 1958-2000*, Poznań 2001, s. 18 n.

³⁸ O. Clement, *Prawda was wyzwoli...*, dz. cyt., s. 42.

³⁹ O. Pamuk, *Stambuł. Wspomnienia...*, dz. cyt., s. 221-227.

⁴⁰ E. Przekop, *Rzym – Konstantynopol. Na drogach...*, dz. cyt., s. 119.

Wszystko to jednak nie powstrzymało kurczenia się Patriarchatu Ekumenicznego Konstantynopola. Aktualnie liczy on od 4 do 5 tys. Greków, którzy pozostali w Turcji. Problemy Patriarchatu nie są jednak mniejsze niż wtedy, gdy liczył znacznie więcej wiernych. Przykładem może być zamknięcie przez rząd w 1971 roku ważnej szkoły teologicznej na wyspie Halki, blisko Istambułu⁴¹. Patriarchat co prawda otworzył wiele nowych ośrodków naukowych, lecz poza granicami Turcji⁴². Problem ten nie przeszkodził jednak w rozpoczęciu dialogu z judaizmem w 1972 roku⁴³.

Zamknięcie wspomnianej szkoły spowodowało, że Patriarchat zarządza obecnie jedynie niektórymi teologicznymi instytucjami akademickimi w Grecji, włącznie ze szkołą przy klasztorze Jana Teologa na Patmos, Patriarchalnym Instytutem dla Studiów Patrystycznych w Salonikach i Prawosławną Akademią na Krecie.

Pewne problemy w kontaktach z rządem tureckim sprawiły, że dopiero w 1989 roku Patriarchat zainaugurował działalność nowej siedziby administracyjnej w Fanar, która powstała na miejscu XVII-wiecznej budowli zniszczonej podczas pożaru w 1941 roku. Rząd turecki wydał pozwolenia na budowę w 1987 roku. Wszystkie te trudności nie zniechęcały jednak nowego patriarchy, Bartłomieja I. Postanowił on podnieść znaczenie swojego Kościoła w prawosławiu i w tym celu zwołał biskupów Patriarchatu na spotkanie w Fanar. W 1992 roku zaprosił do Stambułu przełożonych wszystkich Kościołów autokefalicznych i oznajmił, że zamierza to ponownie uczynić w 1995 roku na Patmos.

Działania patriarchy na arenie międzynarodowej stały się również znaczące. Dzięki jego inicjatywie w 1995 roku otwarto prawosławne biuro w kwaterze głównej Wspólnoty Europejskiej w Brukseli.

Wszystkie te poczynania patriarchy nie odmieniły jednak ciężkiej sytuacji chrześcijan w Turcji. W pierwszej połowie lat 90. XX wieku wspólnota grecka w Turcji bardzo ucierpiała. Sprofanowano grecki cmentarz w Stambule oraz podpalono grecką szkołę. Zaś w 1994 roku udało się dezaktywować trzy bomby podłożone pod patriarchalną siedzibą na chwilę przed eksplozją.

Trzeba jednak zaznaczyć, iż pomimo tych wszystkich problemów patriarcha odrzuca nadal propozycję przeniesienia Patriarchatu do innego miasta, np. do Salonik w Grecji. W tych okolicznościach Patriarchatem zarządza, podobnie jak przed laty, Nieustający Święty Synod, któremu przewodzi Patriarcha. Składa się on z dwunastu ak-

⁴¹ R. Roberson, *Chrześcijańskie Kościoły...*, dz. cyt., s. 56-60.

⁴² O. Clement, *Prawda was wyzwoli...*, dz. cyt., s. 40.

⁴³ Tamże, s. 198.

tywnych biskupów metropolitalnych, których diecezje znajdują się na terenie Turcji⁴⁴.

Bez wątpienia część problemów chrześcijan w Turcji wynika w dużej mierze z faktu, iż patriarcha przestał być etnarchą Rzymian. Obecnie Patriarchat działa zgodnie z niektórymi artykułami reguł generalnych, rozporządzeń kościelnych, świętych kanonów i tradycji kościelnej. Wybór patriarchy odbywa się na synodzie *endymusa*. Jednak w wyborze nie uczestniczą już laicy. Istotnym elementem wyboru jest to, aby kandydat na patriarchę posiadał obywatelstwo tureckie. Obecnie liczba metropolii w Turcji została bardzo ograniczona (Chalcedon, Derkon, Wyspy Książęce, Imbros i Tenedos)⁴⁵.

Informacje te potwierdzają M. Bendza i A. Szymaniuk, pisząc, że wyboru nowego patriarchy dokonuje obecnie sobór *endymusa*, znany jeszcze z IV wieku, składający się z rezydujących w Konstantynopolu wszystkich metropolitów tronu konstantynopolitańskiego. Dodają oni również, że kandydat na patriarchę musi posiadać obywatelstwo tureckie⁴⁶. Po wyborze odbywa się kościelna intronizacja. Siedzibą patriarchy jest nadal dzielnica Fanar, patriarchalną świątynią katedralną – Kościół pw. św. Jerzego.

Jednakże tylko patriarcha posiada prawo poruszania się poza obrębem patriarchatu i świątyń w stroju, jaki przysługuje stanowi kapłańskiemu. Pozostali metropolici i inni klerycy, zgodnie z rozporządzeniem władz tureckich z 1935 roku zobowiązani są nosić ciemny strój świecki. Trzeba też zauważyć, że obecnie Patriarchat Ekumeniczny posiada osobowość prawną⁴⁷.

Jak podaje ks. R. Dąbrowski, w Konstantynopolu znajdują się również katolicy obrządku bizantyjsko-greckiego. Posługują się w liturgii starożytnym językiem greckim i są w Turcji w bardzo niewielkiej liczbie. W Konstantynopolu w 1956 roku był tylko jeden kościół i jedna parafia mająca dwóch kapłanów diecezjalnych i 1050 wiernych⁴⁸.

Sytuacja Ekumenicznego Patriarchatu Konstantynopola jest więc obecnie bardzo niepewna. Mimo iż Turcja – zgodnie z jej konstytucją – jest krajem świeckim, muzułmańska większość nie zawsze potrafi wykazać się tolerancją wobec chrześcijan.

⁴⁴ R. Roberson, *Chrześcijańskie Kościoły...*, dz. cyt., s. 56-60.

⁴⁵ D. Gonis, *Sytuacja Patriarchatu...*, art. cyt., s. 115-121.

⁴⁶ M. Bendza, A. Szymaniuk, *Starożytne patriarchaty...*, dz. cyt., s. 40.

⁴⁷ Tamże, s. 35-41.

⁴⁸ R. Dąbrowski, *Osobliwości w Kościołach...*, s. 59.

~•~

MARCIN IMACH

**Patriarchat Ekumeniczny Konstantynopola
pod panowaniem tureckim****Streszczenie**

Po pielgrzymce Papieża Franciszka do Turcji i spotkaniu z Patriarchą Ekumenicznym Konstantynopola Bartłomiejem (listopad 2014), odnotowano znaczny wzrost zainteresowania relacjami katolicko-prawosławnymi. Dlatego też wydaje się rzeczą pożądaną przyjrzenie się faktycznej sytuacji Patriarchatu Ekumenicznego Konstantynopola na terenie Turcji. W pierwszej części artykułu przedstawiono historyczny kontekst zdobycia Konstantynopola przez Turków i konsekwencje tego zdarzenia dla Patriarchatu. Następnie ukazano czas rozwoju Patriarchatu pod panowaniem tureckich sułtanów. Dwie ostatnie części prezentacji obejmują okres XX wieku z ukazaniem istotnych zmian, które – z chwilą powstania Republiki Tureckiej – doprowadziły do osłabienia znaczenia Patriarchatu. Mimo trudnych relacji z rządami Turcji, obserwuje się większe zaangażowanie Patriarchatu na rzecz ekumenizmu – zwłaszcza katolicko-prawosławnego.

Słowa kluczowe: patriarchat, Turcja, ekumenizm, Konstantynopol, Stambuł.

MARCIN IMACH

**The Ecumenical Patriarchate of Constantinople
under Turkish rule****Abstract**

After Pope Francis' pilgrimage to Turkey and a meeting with Ecumenical Patriarch Bartholomew of Constantinople (November 2014), there was a significant increase in interest in Catholic-Orthodox relations. Therefore, it is natural that we want to take a look at the actual situation of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople in Turkey. The first part of the article presents the historical context of the conquest of Constantinople by the Turks and the consequences of this event for the Patriarchate. Next we shown the time of the Patriarchate's development under the rule of the Ottoman Sultans. The last two parts of the presentation cover the period of the twentieth century showing the significant changes that at the time of the creation of the Republic

of Turkey led to a weakening of the importance of the Patriarchate. Despite the difficult relations with the governments of Turkey, we have observed that the Patriarchate now shows greater commitment to the ecumenical, especially the Catholic-Orthodox, movement.

Keywords: patriarchate, Turkey, ecumenism, Constantinople, Istanbul.